

УДК 347.51

Сергій Галкевич,

асистент кафедри приватного права

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ КОМУТАТИВНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ЦИВІЛЬНИХ ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ

У статті комутативна справедливість у деліктних цивільних зобов'язаннях визначається як арифметична пропорція між втратою і вигодою, еквівалентна компенсація деліквентом завданої шкоди, що забезпечує приведення майнового становища потерпілого до стану, що існував до правопорушення. Аналізуючи ситуації заподіяння шкоди таким основоположним цінностям, як життя чи здоров'я, автор робить висновок, що реалізувати деліктні зобов'язання виключно через контекст теорії комутативної справедливості недоцільно, а в окремих випадках і неможливо.

Ключові слова: справедливість, деліктне зобов'язання, відшкодування шкоди, еквівалентність компенсації.

Постановка проблеми. Актуальним завданням будь-якої галузевої юридичної науки, і науки цивільного деліктного права зокрема, завжди було відображення в праві основних соціальних цінностей, визнаних у суспільстві. Справедливість – одна з таких цінностей, перманентно важлива на будь-якій стадії суспільного розвитку. Незважаючи на свій абстрактно-оціночний зміст, справедливість є «альфою і омегою» вирішення конкретних питань сучасної цивілістики: починаючи від проблем визначення розміру моральної шкоди; доцільності відшкодування шкоди, завданої правомірними діями або у стані крайньої необхідності; впливу дистрибутивних моделей пропорційного розподілу ризиків і вигоди, закінчуючи комплексними проблемами цивільної правотворчості і правозастосування. Разом із тим, незважаючи на загальність прояву, потенціал даної категорії, що має універсальний характер, створює ґрунт для майбутніх досліджень і залишається поки багато в чому ще не розкритим. Йдеться не стільки про дефінітивні оцінки справедливості, скільки про моделювання конструктивного концептуального підходу щодо її розуміння та адекватного практичного застосування з метою ефективного захисту прав та інтересів учасників цивільних відносин.

Теоретичні проблеми справедливості загалом та у сфері виконання цивільних деліктних зобов'язань зокрема були і є предметом досліджень багатьох відомих правників, таких як: І. Г. Бабич, Д. Є. Богданов, С. Д. Гринько, А. К. Губаєва, І. В. Зайцева-Калаур, Т. С. Ківалова, Є. Г. Козарук, О. С. Котуха, В. В. Кулаков, О. О. Отрадна, В. Д. Примак, І. В. Спасько-Фатеева, Ю. А. Тобота та ін.

Однак, незважаючи на вагомий і надзвичайно важливий внесок вищезазначених вчених у розробку проблеми розуміння справедливості як засади здійснення суб'єктивних цивільних прав, основної форми цивільного права, непрямої матеріально-правової презумпції або ключового регулятора договірних і позадоговірних відносин, сьогодні є низка питань, які потребують додаткового висвітлення. Серед них – питання визначення сутності комутативної справедливості, обґрунтування особливостей її прояву у сфері деліктних зобов'язань на основі аналізу вітчизняного законодавства і судової практики. Саме останнє й зумовило аксіоматичність формування цілей даного наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно традиційною позицією як вітчизняних, так і зарубіжних авторів-цивілістів, деліктні зобов'язання захищають сформований статус-кво, а їх основне завдання – досягнення справедливості шляхом відновлення становища, яке існувало до порушення права. Так, актуалізуючи значення якісного використання методів деліктного права як вирішальної передумови вдосконалення різних напрямів і сфер юридичної активності у сфері деліктних правовідносин, С. Д. Гринько зазначає: «На інститут деліктного цивільного права покладатися виконання не лише загальнопревентивної функції цивільно-правової відповідальності, але й спеціально-відновлювальної, що забезпечує приведення майнового становища потерпілого до стану, що існував до правопорушення» [5, с. 33]. Типової позиції дотримується І. Поляков, який, характеризуючи сутність деліктних зобов'язань, визначає останні як «правову форму відносин щодо

перерозподілу матеріальних благ, коли особа, що завдала шкоди, її відшкодовує без будь-якої зустрічної вигоди з боку потерпілого». Саме такий механізм реалізації деліктної відповідальності, на думку вченого, «сприяє відновленню майнового стану, який був у нього до заподіяння шкоди» [9, с. 10].

Досліджуючи загальноєвропейські тенденції розвитку компенсаційних процесів у сфері охоронних зобов'язань, М. Капустіна констатує: «Інститут відповідальності в праві покликаний гарантувати юридичну нормовану соціальну взаємодію, виключити свавілля (непередбачуваність) в соціальних відносинах і, за умови реалізації інституту деліктної цивільної відповідальності, забезпечити відновлення порушених майнових і немайнових прав потерпілих» [6, с. 98]. Розкриваючи проблемні питання застосування принципу справедливості під час виконання деліктних зобов'язань та прийняття судом рішень по справах про відшкодування шкоди, О. Отрадна зауважує: «Існування в цивільних правовідносинах зобов'язань, спрямованих на відшкодування завданої шкоди (позадоговірних зобов'язань), є реалізацією принципу справедливості, оскільки основна мета таких зобов'язань – відновлення порушених прав та компенсація завданої шкоди» [8, с. 121].

Названі і схожі позиції інших вчених-цивілістів, по суті, базуються на ідеї так званої комутативної справедливості (corrective justice), згідно з якою завдання деліктного права полягає у відновленні рівноваги, яка існувала до вчинення делікту. Деліктне право «коригує» несправедливість шляхом відшкодування повної вартості втрат відповідальною стороною, таким чином, відбувається зворотна передача, зворотний перерозподіл ресурсів (allocation back). Таке розуміння комутативної справедливості походить ще від вчення Аристотеля, який виділив загальну і приватну справедливість (при цьому саме остання й була розділена ним на дистрибутивну і комутативну). Давньогрецький мислитель метафорично характеризував комутативну справедливість з позиції «арифметичної рівності». Таким чином, якщо вчиненням делікту заподіюється шкода, одночасно він стає «вигодою» для деліквента і «втратою» для потерпілого, то комутативна справедливість виконує роль взаємовідношення між даною втратою і вигодою. З метою відновлення арифметичної рівності вартість витрат повинна бути перенесена з потерпілого на деліквента. Відповідно, компенсація в такому разі індивідуально-персоналізована, тобто для свого здійснення вимагає ідентифікації відповідача, причому без урахування його внутрішніх мотивів, ступеня усвідомленості і свободи вчинення дій.

Цей підхід розрахунку компенсації заснований на концепції байдужості: у разі виплати потерпілому повної компенсації його загальний стан не повинен погіршитися порівняно зі станом, що існував до події делікту, який призвів до появи збитків. Використовуючи такий методологічний підхід відновлення справедливості, суд присуджує відшкодування збитків в розмірі, який ставить потерпілу сторону в такий стан, в якому вона опинилася б у разі дотримання (не порушення) її законних прав. Якщо використання компенсації досягає своєї мети, то добробут постраждалої сторони в разі дотримання її прав і в разі їх порушення і виплати компенсації збігається. Іншими словами, потерпілому, який отримав еквівалентну компенсацію, байдуже, мав місце несприятливий випадок або ж ні. Його добробут від цього не змінюється.

Ідея протилежності справедливого і несправедливого, яка базувалася на зіставленні еквівалентного і нееквівалентного, була особливо актуальна в інтерпретаціях римських юристів. Правовий еквівалент (рівна справедливість) є незмінною і постійною волею надавати кожному його право (Ульпіан). Відповідно, якщо виходити з вищевикладеної позиції доктрини арифметичної пропорційності, еквівалентність означала зіставлення двох або більше явищ і визнання їх взаємної відповідності.

Разом з тим в умовах розвитку сучасного цивільно-правового поля часто виникає проблема, викликана невизначеністю такого зіставлення (цим воно істотно відрізняється, наприклад, від кримінального законодавства, де принцип справедливості дістає відносно виразне формулювання). Проілюструвати цю проблему можна на прикладі дискусії про механізм справедливого відшкодування шкоди деліквентом, яка полягає в такому: з одного боку, деліктна відповідальність є інструментом усунення несправедливості, яку породжує наявний делікт, шляхом покладання на деліквента обов'язку відшкодувати шкоду в повному обсязі (на це, зокрема, вказано в ст. 1166 ЦК України). Однак, з іншого боку, аналізувати деліктну відповідальність виключно у контексті теорії комутативної справедливості не доцільно. Послідовна реалізація ідеї комутативної справедливості під час виконання деліктного зобов'язання може породити ще більшу несправедливість, як в неодноразово модельованому вченими прикладі заподіяння шкоди небагатим деліквентом потерпілому-мільярдеру [4, с. 50]. У такій ситуації реалізація принципу комутативної справедливості шляхом еквівалентного відновлення становища, яке існувало до вчинення делікту, призведе до збіднення деліквента і його сім'ї.

Для таких ситуацій у вітчизняному ЦК України є правило (ст. 1193 ЦК України), яке допускає облік майнового стану деліквента для вирішення питання про розмір відшкодування. Однак назване правило вступає в пряме протиріччя з принципом комутативної справедливості.

Постановка проблеми еквівалентного розміру компенсації вимагає уточнення позиції співвідношення цінностей і цілей, яким має слідувати система деліктного права під час використання компенсаційного механізму. Інакше нееквівалентне визначення розміру компенсації може привести або до порушення ефективних правил, якщо розмір компенсації занижений, або до дотримання неефективних правил, а також до прагнення уникнути діяльності в певних сферах, якщо величина компенсації завищена. Констатуючи наявність ситуацій, у яких мають місце втрати, які не підлягають грошово-вартісній оцінці, І. В. Спасібо-Фатєєва та С. Н. Приступа зазначають, що «неможливо вести мову про будь-яку точність щодо вартісного визначення всіх втрат і про їх еквівалентно-вартісну заміну. Фактично можливо замінити зазначені втрати лише в певній частині. При цьому втрати саме в найголовнішому їх прояві можуть з об'єкта відшкодування взагалі виключити і, як наслідок, відшкодування цих втрат не відбуватиметься. Вони замінюються зовсім іншими цінностями, не збігаються ні за обсягом, ні за призначенням з тими, які втратила потерпіла сторона». Тому, зважаючи на резонанс зауваження представників харківської цивілістичної школи права, «в таких випадках можна говорити лише про компенсацію як про можливість заміни понесених втрат відповідними матеріальними цінностями» [10, с. 173].

З огляду на вищевикладене, можна зробити висновок, що з фундаментальних позицій картину деліктної відповідальності як засобу відновлення рівноваги, яка існувала до вчинення делікту, не слід абсолютизувати. Деліктний позов фактично не може скасувати правопорушення, повернути світ у стан рівноваги, що передував делікту. Так, як приклад, коли деліктний позов не завжди здатний задовольнити у повному обсязі вимогу відшкодування заподіяної шкоди і, тим більше, повернути світ у початковий стан, можна назвати ситуації заподіяння шкоди таким основоположним благам, як життя і здоров'я. У зазначених ситуаціях шкода завдається нематеріальним благам і немайновим особистим правам потерпілих, водночас виникає майнова шкода, яка може бути пов'язана з втратою заробітку, додатковими витратами на лікування, протезування, санаторно-курортне обслуговування тощо.

У зв'язку з втратою працездатності, пов'язаною з ушкодженням здоров'я, потерпілий все одно залишиться на все життя жертвою вчиненого делікту, а суспільство цілком або значною мірою втратить корисного працівника, виробника матеріальних або ідеальних благ.

Для ушкоджень, які спричинили невиліковні каліцтва, а тим більше смерть, компенсація не може бути обчислена однозначно, оскільки життя і здоров'я людини *apriori* безцінні. Крім того, не можна не враховувати і того, що оцінка власного життя і здоров'я, як правило, дуже суб'єктивна. Потерпілий, навіть якщо він залишився живий, буде перекручувати такого роду оцінку, щоб збільшити розмір компенсації. З іншого боку, даючи об'єктивну оцінку завданих збитків потерпілому, судом має вирішити складне завдання – призначити виплату, відповідну розміру компенсації, і тим самим створити стимули для акуратної поведінки деліквента і зниження кількості нещасних випадків у майбутньому.

Обсяг змісту комутативної справедливості, що дозволяє арифметично оцінити юридичну (види збитків) і економічну (розмір) сторони заподіяної шкоди також неможливо застосувати до такого виду деліктних зобов'язань, як моральна шкода. Незважаючи на те, що у цивільно-правовій доктрині традиційною є думка, згідно з якою розмір компенсації моральної шкоди, яка вимагається потерпілим, має бути справедливим, тобто адекватним тому обсягу фізичних та моральних страждань, яких він зазнав у результаті скоєного щодо нього правопорушення, заслуговує на увагу думка Є. Г. Козарук, О. А. Лупандіної про те, що «питання визначення розміру моральної (немайнової) шкоди є одним з найскладніших і найпроблемніших. Ще не розроблено, і, напевно, неможливо розробити ідеальну методичку визначення моральних страждань, сліз, горя в грошовому еквіваленті». До того ж кожна людина – це індивідуальність, що має тільки її властиві емоції, переживання й інші психічні процеси життєдіяльності.

У ч. 3 ст. 23 ЦК України зроблено застереження, що, вирішуючи питання щодо відшкодування моральної шкоди, суд повинен враховувати вимоги розумності та справедливості. Разом із тим вищевикладене правило не має достатнього ступеня визначеності в контексті конкретизації розміру справедливої компенсації шкоди, завданої потерпілому. Більш чітку правову позицію щодо визначення розміру грошового відшкодування моральної шкоди зайняв Пленум Верховного Суду України в постанові № 4 від 31 березня 1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», зазначивши в п. 9, що «розмір відшкодування

моральної (немайнової) шкоди суд визнає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. При цьому суд має виходити із засад розумності, виваженості та справедливості» [2]. Однак і вищевказане правило лише частково допомагає правозастосувачу вирішити питання з визначенням конкретного розміру компенсації. Воно дозволяє визначити, в більшому або меншому обсязі, компенсацію моральної шкоди, проте не вказує в контексті комутативної справедливості «точку відліку» – суму, від якої потрібно відштовхуватися, і більше або менше якої необхідно компенсувати залежно від ступеня фізичних і моральних страждань, провини або індивідуальних особливостей потерпілого та інших обставин порушення немайнового блага.

Висновки

Таким чином, аналізуючи вищевикладені приклади, можна констатувати, що відшкодування шкоди як загальна обов'язкова умова відповідальності не має єдиного правила справедливого розрахунку для всіх видів деліктних зобов'язань. Відповідно, зводити весь інститут деліктної відповідальності до основ теорії комутативної справедливості не можна; її явно бракує для повного розкриття суті настільки багатогранного цивілістичного феномена. Складність розглянутих ситуацій у сфері деліктних зобов'язань полягає, перш за все, в тому, що категорія справедливості є всеохоплюючою за своєю суттю, охоплює різні сторони суспільного життя і нестандартні цивільно-правові ситуації, і принципово важливо, уклавши поняття справедливості в прокрустові засади цивілістичної науки, не втратити самої її суті.

В статті коммутативная справедливость в деликтных гражданских обязательствах определяется как арифметическая пропорция между потерей и выгодой, эквивалентная компенсация деликтанта причиненного ущерба, которая обеспечивает приведение имущественного положения потерпевшего в состояние, существовавшее до правонарушения. Анализируя ситуации причинения вреда таким основополагающим ценностям, как жизнь или здоровье, автор делает вывод, что реализовать деликтные обязательства исключительно через контекст теории коммутативной справедливости нецелесообразно, а в отдельных случаях и невозможно.

Ключевые слова: справедливость, деликтное обязательство, возмещение вреда, эквивалентность компенсации.

Commutative justice in tort / civil liability is defined as an arithmetic ratio between loss and benefit, equivalent to compensation by the delinquent of the damage, providing financial situation to bring the victim to the condition that existed before the offense. By analyzing the situation of causing damage to such fundamental values as life or health, the author concludes that it is impractical to realize tort obligations solely due to the context of the theory of commutative justice, and in some cases it is not possible.

Key words: justice, tort liability, reparation, equivalence of compensation.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України: прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV/ URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
2. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>
3. Бабич І. Г. Принцип справедливості у римському праві та у сучасному зобов'язальному праві України. Актуальні проблеми держави і права: збірник наук. праць. Вип. 23. Одеса: Юридична л-ра, 2004. С. 164–167.
4. Богданов Д. Е. Трехединая сущность справедливости в сфере деликтной ответственности. Журнал российского права. 2013. № 7. С. 49–62.
5. Гринько С. Д. Методология деликтного права в современных условиях. Университетские научные записки. Х., 2009. № 4 (32). С. 33–38.
6. Губаева А. К. Теория и практика национального деликтного права в ракурсе европейской цивилистики. Итоги международного форума. Вестник Санкт-Петербургского университета: сборник науч. трудов. Серия 14. 2013. Вып. 1. С. 92–106.
7. Козарук Е. Г., Лупандина О. А. Социально-правовые последствия несовершенства института компенсации морального вреда. Известия Южного федерального университета: сборник науч. трудов. Серия «Технические науки». 2008. С. 109–113.
8. Отраднава О. Реалізація принципу справедливості у цивільно-правових зобов'язаннях із завдання не довірливої шкоди. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: збірник наук. праць. Серія «Юридичні науки». 2007. Вип. 74-76. С. 120–123.
9. Поляков И. Н. Ответственность по обязательствам вследствие причинение вреда: монография. М., 1998. 172 с.
10. Харьковская цивилистическая школа: В духе традиций: монография / под ред. И.В. Спасько-Фатеевой. Харьков: Право, 2011. 296 с.